

1. Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050-1302)

Vanaf de 11e eeuw deed zich in Europa een aantal veranderingen voor. De landbouw veranderde, de bevolking groeide, de handel bloeide op en er ontstond weer een monetaire economie van grotere omvang. In het noorden ontwikkelde vooral Vlaanderen zich tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Om hun economische belangen te beschermen kregen, bevochten en kochten stedelingen zelfbestuur in de vorm van stadsrechten. Vanwege hun marktfunctie vertakte het netwerk tussen die steden en het verzorgingsgebied zich steeds fijner. Om zichzelf in stand te houden had de stad een constante toestroom nodig van kapitaalkrachtige of kundige aspirant-poorters.

Startpunt van stedelijke dynamiek in de Nederlandse gewesten was Atrecht. Door de hoge landbouwproductiviteit en de schapenhouderij in de regio veroverde die stad een centrale plaats in de lakennijverheid. Handelaren in deze bisschopsstad vonden aansluiting op een handelsnetwerk dat zich via jaarmarkten in Frankrijk uitstreckte tot de Italiaanse stadstaten. Rijke kooplieden versterkten hun positie door zich te organiseren in koopliedengilden. Ook door leningen te verstrekken aan edellieden kregen ze het stadsbestuur in handen.

Tegen 1300 werd Atrecht als centrum van nijverheid overvleugeld door Vlaamse steden als Brugge, die via de Noordzee aansluiting vonden op de handel met steden van de Hanze, maar ook met gebieden in Spanje en Italië. Patriciërs in Vlaamse steden knoopten banden aan met de adel en maten zich steeds meer een adellijke levensstijl aan. Tussen hen en het gemeen, aangevoerd door ambachtslieden, ontstonden steeds meer spanningen over bestuur en over werkomstandigheden. Met de Guldensporenslag lieten Vlaamse ambachtslieden en boeren in 1302 zien dat ze waren opgewassen tegen patriciërs en feodale heren.

2. Commentaar: Minne de Boodt

De veranderingen die zich vanaf de elfde eeuw in Europa voordeden, zorgden voor een metamorfose van het geografische, politieke, sociale, economische en culturele landschap van de Lage Landen. Waar voordien het grootste deel van de bevolking op het platteland leefde, woonde rond het midden van de vijftiende eeuw ongeveer één op drie inwoners van de Nederlanden in een stad.

Zoals het kader goed aangeeft, lag de bloeiende economie aan de basis van de stedelijke dynamiek in de Nederlandse gewesten. De hogere productiviteit van de landbouw, het ontstaan van op export gerichte industrieën en de toenemende regionale en interregionale handel maakten de

uitzonderlijk sterke stedelijke groei mogelijk. Ook de vele grote en kleine rivieren van de Lage Landen waren van belang. Tot de aanleg van spoorwegen in de negentiende eeuw was water de goedkoopste manier om voedsel, grondstoffen en afgewerkte producten over een langere afstand te vervoeren. Bijgevolg vormden steden zich op knooppunten van verkeersroutes en waterlopen. Naast de bevoorrading van de steden waren de rivierwegen ook belangrijk voor de toenemende handel. Niet alleen overschotten die in de landbouw werden geproduceerd, maar ook luxeproducten zoals de befaamde 'Vlaamse of Hollandse lakens' werden via het water verscheept. De centrale positie van de lakenindustrie binnen de stedelijke dynamiek van de Nederlanden is afgebeeld op het schilderij 'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch' (afb. 1.); waar te zien is hoe kooplieden hun lakens aanbieden in een typisch middeleeuws markttafereel.

Mede dankzij de kapitalen die verdiend werden in de (langeafstands)handel ontwikkelde zich in de Nederlandse steden een nieuwe sociale bovenlaag van rijke kooplieden. Zij monopoliseerden aanvankelijk het bestuur van de stad. Recent onderzoek heeft aangetoond dat het onderscheid tussen stedelijke en adellijke elites doorheen de Late Middeleeuwen minder waterdicht was dan historici doorgaans dachten. Beide groepen waren met elkaar verbonden door eenzelfde levensstijl, talrijke interacties en verschillende onderlinge huwelijken. Waar onderzoekers het beginpunt van deze dynamiek vroeger situeerde in Atrecht, kijken ze vandaag voorbij de bisschopstad. De opkomst van de burgerij was een wijdverspreid fenomeen dat je niet in een specifieke stad kan situeren. Tot zover de kadertekst, die focust op economische factoren als verklaring voor de ontwikkeling van de steden. Historisch onderzoek heeft echter aangetoond dat de verstedelijking van de Lage Landen ook afhankelijk was van politieke, sociale en culturele tendensen.ⁱ

Eerst en vooral was de politieke context doorslaggevend. Om zich te kunnen ontpoppen als maatschappelijke organisaties moesten de steden hun eigen instellingen ontwikkelen.ⁱⁱ Hiervoor was niet alleen de verwerving van stadsrechten belangrijk, maar ook het verkrijgen van uiteenlopende privileges of voorrechten. Om deze te bemachtigen en hun eigen positie te verdedigen, deinsden de steden er niet voor terug om dynastieke problemen en de verzwakte positie van de landsheren actief te gebruiken. Zo maakten de steden in het graafschap Vlaanderen in 1127 gebruik van de moeilijke opvolging van de vermoorde graaf Karel de Goede om hun privileges uit te breiden en schriftelijk te laten erkennen.ⁱⁱⁱ Door hun economisch en demografisch potentieel wisten de steden zo een sterke onderhandelingspositie te bemachtigen. Geen enkele vorst in de Lage Landen kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de steden. Ze moesten hun medewerking afkopen door hen vergaande rechten van zelfbestuur te verlenen.

Kenmerkend voor de politieke geschiedenis van de Lage Landen is dat de machtsbalans, en het initiatief in de ontwikkeling van de steden, altijd kon omslaan in het voordeel van de landsheer. Machtige vorsten zoals de Vlaamse graaf Filips van de Elzas stichtten bijvoorbeeld zelf steden, of stimuleerden hun groei, om minder rendabele gebieden te ontwikkelen.^{iv} Hoewel sommigen er verder in slaagden om hun invloed in de stedelijke instellingen te doen gelden, was het politieke en economische gewicht van de steden vaak te groot om hun macht te breken. Stedelijke zelfstandigheid was in de Nederlanden een verworven recht.

Zoals het kader benadrukt lag de politieke macht in de eerste groeifase van de steden in handen van enkele elite families van kooplieden en grootgrondbezitters. Zij hadden echter geen monopolie op de ontwikkeling van de steden. In de laatste jaren benadrukte een nieuwe generatie historici de stuwende rol die stedelijke middengroepen van 'onderop' speelden. Deze groepen werden voornamelijk vertegenwoordigd door de ambachten: beroepsverenigingen zoals de wevers, de volders en de beenhouwers. Samen met andere middengroepen speelden zij een sleutelrol in de zich ontwikkelende stedelijke economie. Het schilderij 'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch' laat zien dat deze economie overigens niet alleen gedragen werd door mannen. Integendeel, onderzoek toonde aan dat ook vrouwen een belangrijke rol speelden als ambachtswrouw, dagarbeidster of verkoopster langs de straten van de stad. Bovendien slaagden sommige vrouwen er ook in om zich te ontpoppen tot echte ondernemers.^v

Ook op de vorming van stedelijke instellingen drukte politiek uitgesloten middengroepen hun stempel. Dit deden ze bijvoorbeeld door het indienen van verzoekschriften of het sluiten van steeds afwisselende coalities met zowel de stedelijke elite als de landsheer. Reeds gedurende de twaalfde en dertiende eeuw kregen de ambachten het voor elkaar dat er een einde kwam aan de levenslange benoeming van schepenen. Vanaf de dertiende eeuw namen ze daarenboven het machtsmonopolie van de stedelijke elite steeds meer op de korrel. Dergelijke spanningen kwamen in Vlaanderen tot een kookpunt in de jaren 1280, toen in een golf van opstanden de stedelijke inwoners de wettelijke van het toenmalige regime aan de kaak stelden. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw verkregen de ambachten in verschillende Nederlandse gewesten uiteindelijk, en zeer geleidelijk, inspraak in het stedelijk bestuur. In tegenstelling tot wat er in de kadertekst staat, bleef de politieke impact van boeren na 1302 wel nog beperkt.^{vi}

In de laatste jaren hebben historici steeds meer aandacht voor de gelijktijdige ontwikkeling van de stedelijke identiteit als een belangrijk gegeven binnen de opkomst van de burgerij. Naast een economische basis en de ontwikkeling van eigen instellingen ontstond er in deze formatieve periode ook een stedelijk wereldbeeld dat de sociale, juridische en politieke eigenheid van de stad benadrukte.

Het idee van de 'commune', een gemeenschap van vrije mannen en vrouwen die binnen hun stad veiligheid en rechtszekerheid wilden om handel en nijverheid te beoefenen, was geboren.^{vii} Binnen de gemeenschap van stedelingen circuleerden bovendien verschillende complexe politieke ideeën over wat een goed bestuur inhield. Het ging hier niet om een duidelijk uitgewerkt ideologisch programma, maar om een soort gereedschapskist waarmee stedelingen van verschillende rangen aan de slag konden om hun daden te legitimeren. In zijn relaas over de gebeurtenissen na de moord op graaf Karel de Goede, pent de twaalfde-eeuwse schrijver Galbert van Brugge een toespraak neer die Iwein van Aalst in 1128 zou hebben voorgedragen in Gent. Historici twisten over de vraag of deze redevoering ooit echt is uitgesproken door de Vlaamse opstandelingen leider of eerder een product is van de literaire verbeelding van Galbert van Brugge. Wat de waarheid ook is, door de toespraak op te nemen in zijn betoog legitimeerde Galbert van Brugge de opstand tegen de nieuwe Vlaamse graaf Willem Clito. Dit deed hij door verscheidene ideeën naar voor te schuiven over het beleid van de landsheer dat toch vooral in het belang van zijn onderdanen moest zijn. Politieke ideeën speelden een belangrijke en strategische rol in al de hierboven beschreven veranderingen. En zo is de cirkel rond.

'Iedereen werd te Gent bijeengeroepen, Iwein werd als woordvoerder van de burgers aangewezen en begon zijn toespraak: Heer graaf, als het uw bedoeling was om onze stadsgenoten, uw burgers, en ons, hun vrienden, naar recht te behandelen, dan had gij ons niet moeten bestoken met verderfelijke belastingen en vijandige kwellingen. Integendeel, gij had ons moeten beschermen tegen de vijanden en ons met ere moeten behandelen. Welnu, het recht en de heilige eden die wij in uw naam hadden gezworen aangaande de kwijtschelding van tol, de bekrachtiging der vrede en de andere rechten - door de bewoners van dit land verkregen van de voorgaande goede graven van het land, vooral dan in de tijd van heer Karel, en van u - hebt gij zelf persoonlijk verbroken en uw en onze trouw, die we daaromtrent gezamenlijk hebben gezworen, hebt gij geschonden. Het is goed bekend wat al geweld en plundering gij te Rijsel hebt aangericht en hoe onrechtmatig en boosaardig gij de burgers van Sint-Omaars hebt vervolgd en nu wilt ge nog, als gij kunt, de burgers van Gent slecht bejegenen. Maar gij moet ons, omdat gij onze heer en de heer van geheel Vlaanderen zijt, in redelijkheid tegemoet treden en niet met geweld en boosaardigheid. Roep, als het u belieft, uw raad bijeen te Ieper, een plaats die midden in uw land gelegen is, en mogen de leiders van beide kampen en onze mede-pairs en alle vroede mannen onder de geestelijken en de leken samenkomen in vrede en ongewapend, kalm van gemoed en weloverwogen, zonder arglist en kwade bedoelingen,

en dat zij een oordeel vellen! Als gij dan zonder schade voor de eer van het land de grafelijke macht nog kunt behouden, wil ik dat gij die behoudt. Wanneer gij echter iemand zijt die laat ik maar zeggen buiten de wet staat, een trouweloze konkelaar, een eedbreker, ga dan weg uit het graafschap en laat het ons toevertrouwen aan een geschikt man die de wet respecteert. We zijn immers de bemiddelaars tussen de koning van Frankrijk en u: iets waardigs in dit graafschap kunt gij niet doen wanneer het tegen onze raad en de eer van dit land ingaat. Maar zie! Gij hebt ons, die borg staan voor u bij de koning, en ook de burgers van bijna geheel Vlaanderen slecht bejegend, in strijd met de eed van trouw, gezworen door de koning en door uzelf en tenslotte door ons, alle leiders van dit land.^{viii}

Om in lijn te zijn met de huidige historiografie, zou het kader van het VWO op sociaal, cultureel en politiek vlak nog moeten worden uitgebreid. De opkomst van de steden en de burgerij werd mogelijk gemaakt door de vele dwarsverbanden tussen sociale, politieke, culturele en economische krachten. Het was een complex en dynamisch fenomeen dat niet vanuit één invalshoek, één enkele sociale groep of sekse kan worden bekeken.

ⁱ Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a., ‘Verstedelijking en stadshistoriografie’, in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016) 7-29.

ⁱⁱ Marc Boone en Jelle Haemers, ‘Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur’, in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016) 121-164.

ⁱⁱⁱ Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).

^{iv} Johannes Cornelis Hendrik Blom en Emiel Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014).

^v Jelle Haemers, Andrea Bardyn e.a. (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen 2019).

^{vi} Wim Blockmans, *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800* (Amsterdam 2020).

^{vii} Bruno Blondé, Frederik Buylaert e.a., ‘Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit’, in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016) 77-120.

^{viii} Deze vertaling van de originele Latijnse tekst is afkomstig uit: Galbert van Brugge, ‘Van de verraderlijke moord op de Glorieuze Karel, Graaf van Vlaanderen’ in: Raoul van Caenegem en Albert Demyttenaere vert., *De moord op Karel de Goede* (Leuven 1999) 234-235.